

HISTORISCHE KERKORGELS IN PURMEREND

INLEIDING

Orgelgeschiedenis kan niet geschreven worden zonder kerkgeschiedenis. Men mag aannemen dat het orgel rond 1500 z'n intrede deed in de rooms-katholieke misviering en dat het voornamelijk werd gebruikt ter ondersteuning van de koorzang.

Na de Hervorming werd de godsdienstige wereld minder overzichtelijk, wat ook tot uiting kwam in het gebruik van het orgel.

Het al of niet toestaan van orgelbegeleiding tijdens kerkdiensten stond voortdurend ter discussie.

Gereformeerde predikanten hadden de opvatting dat het orgelspel het kerkvolk afhield van de stichtelijke woorden tijdens de predikatie. Katholieke priesters moesten in het vervolg hun gebedsdiensten in het geniep uitoefenen, waarbij het orgel als geruchtmakend instrument uit den boze was. Gelukkig was er nog een wereldlijke overheid die stadsorganisten aanstelde en orgelconcerten organiseerde op feestdagen of bij het bezoek van hoge gasten. Voortdurend waren deze kerkgeschillen in beweging en in ontwikkeling. Elk kerkgenootschap kende zijn 'rekkelijken en preciezen.' Purmerend zal in deze geen afwijkend beeld vertoond hebben. Bij het beschrijven van de Purmerendse orgelgeschiedenis zal aan de kerkgeschiedenis ruim aandacht geschonken worden, waarbij aangetekend dat vooral door het monumentale

Garrelsortorgel veel ruimte zal worden ingenomen.

ST. NICOLAASKERK

Op de plaats van de huidige St. Nicolaaskerk op de Kaasmarkt stond in een ver verleden een driebeukige rooms-katholieke hal-lenkerk. Gebouwd in 1520 na de grote stadsbrand, kwam het kerkgebouw na de beeldenstorm van 1566 in handen van de gereformeerden. Als predikant werd aangesteld Bernardus Bernardi, daarvoor pastoor in dezelfde kerk! Dat in deze kerk een orgel heeft geklonken, weten we uit archiefgegevens. Wanneer Rudolph Garrels in 1737 opdracht krijgt voor de bouw, wordt in de aanbesteding gewag gemaakt van een ouder orgel waarvan delen door Garrels werden overgenomen. Vijf jaar later is de klus geklaard en hebben de Purmerendse stadsbestuurders een monumentaal orgel in huis gehaald waar eer mee ingelegd kon worden. Een statussymbool dat in zijn soort het grootste was van heel Waterland Besselers van dit 17e-eeuwse orgel waren ambtenaren. Zij kregen een aanstelling van het stadsbestuur en werden dus uit de gemeentekas betaald. Vaak ging dit over van vader op zoon. Zo gaf in 1683 vader Dirc Mul het stokje over aan zoon Pieter Mul. Omdat het ambt van organist geen dagvulling betekende, werd Pieter Mul ook tot klokkenspeler benoemd. Deze combinatie van bezigheden zien we de hele 18e eeuw terug. Het traktement van organist was

onvoldoende om van te leven, zodat alternatieve geldbronnen moesten worden aangeboord.

Naast de klavierspeler was nog een ambtenaar in deeltijd actief. De orgeltrapper sloofde zich 50 zondagen uit om de zware balken omlaag te trappen en zo de balgen met voldoende lucht te vullen. Voor elke wekelijkse dienst ontving Arent Paulusz. in 1742 zes stuivers. Pas in 1928 werd deze functie overgenomen door een elektrische windmachine. Op 25 september 1742 wordt het werkstuk van Garrels gekeurd door drie organisten, onder wie Cornelis Hermanus Sumpius. Tot zijn overlijden in 1750 bezoekt Garrels nog enkele keren Purmerend voor onderhoudswerkzaamheden en voor het opnieuw stemmen van het orgel. Genoemde Sumpius - tevens notaris - was de vaste bespeler die in 1748 wordt opgevolgd door Ernestus Michael Heynsius. Deze maakt al na twee jaar plaats voor Willem van Vierhouten die naast organist-beiaardier ook als commissaris van de trekschuiten zijn brood verdient. Hij legt in 1750 de eed af in

handen van de burgemeesters: de organist diende niet alleen aanhanger van de 'ware religie', maar ook politiek correct te zijn.

In deze situatie komt verandering wanneer in de 19e eeuw het orgel wordt overgedragen aan de Nederlands Hervormde Gemeente.

Onderhoud komt voortaan ten laste van het kerkbestuur, terwijl zij tevens de aanstelling van organisten verzorgt.

Achtereenvolgens J. Kwast, J.P. Groot en diens leerling A.C. Provily begeleiden voor langere tijd de erediensten. A.W. Blokhuis is in de jaren veertig niet alleen bespeler, maar voert eigenhandig allerlei reparaties uit.

Dat de kerkmeesters het beheer van het orgel vaak als een gebed zonder end hebben ervaren, blijkt uit het volgende citaat. Het fragment is afkomstig uit een vergadering van de kerkvoogden in het jaar 1911:

'Een uitvoerig schrijven van den Hr. H.W. Flentrop orgelmaker en stemmer te Zaandam. Ed. hangt een treurig tafereel op van den toestand van het orgel. Afdoende reparatie zal □ 10.000,- moeten kosten. Kan dit uit financiële overwegingen niet plaats hebben, dan zal hij trachten, zolang het mechaniek niet door verdere verslijting en verroesting allen dienst weigert, er nog van te maken wat mogelijk is. En als de Voorzitter dit epistel ter zijde legt, slaken de kerkvoogden een diepe zucht.'

Niet alleen de vele reparaties hebben invloed gehad op het Garrelsorgel. Van Sandwijck vermeldt in zijn stadskroniek dat in 1825 een watersnood de omliggende polders teisterde. De kerk werd een onderkomen voor 600 koeien die ervoor zorgden dat vier zondagen de diensten geen doorgang konden vinden. Vocht, tocht en temperatuurschommelingen zullen een kwalijke invloed gehad hebben op de pijpen en het mechaniek. Om nog te zwijgen over de verplaatsing van het

instrument - nadat het geruime tijd in gedemonteerde staat was opgeslagen - van de gesloopte hallenkerk naar de Koepelkerk in 1853. Steun kreeg het orgel in de oorlogsjaren uit onverdachte hoek. De Nederlandse Klokken- en Orgelraad liet de Hervormde Gemeente in 1943 weten dat het orgel op de Voorlopige Monumentenlijst was geplaatst en derhalve 'voor metaalversmelting diende te worden gevrijwaard.' In 1947 worden de kosten voor een grote onderhoudsbeurt gedeeld door Rijk, provincie en (kerk) gemeente. Aan de reeks van aanslagen op het monumentale orgel lijkt geen einde te komen. In 1968 moet een concert van de Vereniging van Orgelvrienden worden afgelast wegens wateroverlast. Het dak van de Koepelkerk lekte!

Het voorlopig definitieve einde kwam in 1975, toen de gemeente Purmerend weer bezit nam van haar culturele erfgoed. Op 26 juni 1976 was Jan Jongepier de laatste bespeler, waarna het orgel uit zijn kas werd gelicht. Voor het kunstwerk van Rudolph Garrels was geen plaats in de tot Cultureel Centrum omgebouwde Koepelkerk.

ROOMS-KATHOLIEKEN IN PURMEREND

De situatie voor de rooms-katholieken na de beeldenstorm was niet benijdenswaardig: hun kerk afgenomen en hun godsdienst verboden. Hun pastoor liep over naar de gereformeerden en moet een groot aantal afvalligen hebben meegenomen.

De overgebleven katholieken waren gedwongen ondergronds te gaan. In schuilkerken konden zij samenkomen. Toch kregen zij in 1606 al een leidsman toegewezen in de persoon van pastoor Hulsius. Officieel verboden en in de praktijk gedoogd: in 1624 gaf de schout toestemming een '*papiste kerke*' te bouwen voor de '*catholique superstitie*'. Er zijn aanwijzingen dat de '*paapse stoutigheden*' in de zeventiende eeuw werden getolereerd, mits aan twee voorwaarden werd voldaan. De katholieken moesten de tolerantie afkopen en ze mochten geen aanstoot geven. De eerste schuilkerk stond op dezelfde plaats als de nieuw te bouwen kerk in 1708. Uit andere bronnen is bekend dat deze straat al voor 1650 Papenstraat werd genoemd, later veranderd in Kerkstraat. In deze kerk - die tot 1858 dienst zou doen - moet voor kortere of langere tijd een orgel hebben gestaan. We zijn hierover ingelicht door een aantekening in het notulenboek van de burgemeesters. Letterlijk schreven zij: '*Burgemeesters verstaan hebbende dat heden in de Roomse kerk alhier was geplaatst een orgel, en dat het selve wierd gebruikt onder de godsdienst, is goetgevonden den priester en kerkmeesters aan te seggen het selve niet te gebruiken en buijten de kerk te doen plaatsen en geen orgel bij haar te gebruiken.*'

Men ziet: tolerantie jegens andersdenkenden had z'n grenzen. En dat in het jaar 1745, kort na de ingebruikneming van het Garrels-orgel door de gereformeerden.

In 1775 kreeg de kerk een orgel van de bekende Amsterdamse orgelbouwer C.J.S. Strumphler. Een tweede orgel van dezelfde bouwer werd geplaatst in 1794. Na de bouw van weer een kerk in - de vierde in de reeks - kreeg L. Ypma de bouwopdracht. Op 13 augustus 1884 werd dit nieuwe Ypma-orgel voor het eerst bespeeld door organist J. Ruigrok. Ook in de vijfde katholieke kerk uit 1956 deed dit orgel nog dienst. Hier klonk in 1990 haar zwanenzang, toen de katholieke parochie ging verhuizen naar de Koepelkerk. Overplaatsing en restauratie zouden te veel kosten. Bovendien deed zich de mogelijkheid voor het Witte-orgel uit de Doopsgezinde kerk in de Koepelkerk te plaatsen. Het Ypma-orgel werd afgebroken en verkocht aan de Amsterdamse orgelbouwer Adema.

DOOPSGEZINDEN IN PURMEREND

Ondanks het betrekkelijk kleine aantal lidmaten - nog geen honderd omstreeks 1850 - lukte het de Doopsgezinde gemeente in de Kanaalstraat een monumentaal kerkgebouw neer te zetten. Na de aanbesteding in 1861 werd in ruim een jaar de kerk naar het ontwerp van architect Dorland gebouwd.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw begon het gebouw te zakken. Restauratie volgde maar kon niet verhinderen dat de doopsgezinden hun vermaning verkochten. Zij richtten de voormalige Liduïna-kapel als gebedshuis in. Tot dit einde in 1989 was het orgel te horen, waarvoor Dorland in 1864

het front had ontworpen. Het instrument zelf kwam van orgelmaker C.G.F. Witte, compagnon van de firma Bätz & Co. Na de verhuizing werd het orgel aan de katholieke parochie H.H. St. Nicolaas en Catharina geschonken met als argument dat een dergelijk cultuurhistorisch monument in Purmerend moest blijven.

Het front van het Witte-orgel is uitgevoerd in rondbogenstijl, welke in het midden van de 19e eeuw in zwang was. De Koepelkerk is hier ook een voorbeeld van. Het orgel past daarom goed in dit gebouw. De plaats van de bespeler bevindt zich aan de zijkant van het orgel.

LUTHERANEN IN PURMEREND

De lutheranen zaten na de Hervorming in hetzelfde schuitje als de katholieken en de doopsgezinden. Hoewel openbare uitoefening van de godsdienst verboden was, kwamen ze in het geheim bijeen. Sinds 1680 kerkten de lutheranen in een huiskerkje naast de rooms-katholieke schuilkerk in de Papenstraat.

De eerste predikant werd beroepen in 1692, nadat de gemeente eerst bediend was geweest door de predikanten uit Edam en Monnickendam.

In 1712 werd de nieuwgebouwde kerk in de Hoogstraat ingewijd, terwijl de predikant in het ernaast staande pand zijn intrek nam.

Vooraf door immigratie uit Duitsland groeide het aantal lidmaten sterk. Volgens de lidmatenboeken van 1717 tot 1776 vestigden zich in die periode ruim honderd

Lutheranen in Purmerend en omgeving. Omstreeks 1850 bleek het kerkgebouw grote gebreken te vertonen en moest naar een oplossing gezocht worden. Bovendien was het aantal gemeentelieden gegroeid tot zo'n 800 (inclusief buitenleden) voor wie het bouwvallige kerkje te klein geworden was. In 1878 vond de eerste steen-legging plaats van het door stads-architect Mager getekende ontwerp. Na de inwijding in 1880 duurde het nog tot 1892 voordat de Lutherse gemeente werd verrijkt met het Van Dam-orgel.

Het orgel is gemaakt door L. van Dam & Zonen. De indeling van het front is kenmerkend voor het grote oeuvre van de orgelmakers Van Dam. Een ander kenmerk wordt gevormd door de uitbundige ornamentiek die voor de bouwtijd bijna ongewoon is te noemen. De kleur is zwart, met gouden biezen en accenten afgewisseld. Dit 'rijtuigzwart' werd in het laatst van de 19e eeuw zeer deftig en 'kerkelijk' gevonden. De drie beeldjes op het orgel zijn nog van het voormalig orgel uit 1754 afkomstig. Het orgel wordt gespeeld aan de zijkant. Ruim honderd jaar later en enkele vernieuwingen verder wacht het orgel een kostbare reparatie. De organisten die het zondags bespelen, onder wie T. van der Ploeg, ontlokten het instrument ongewild onzuivere tonen. Na onderzoek bleek een defect aan de windladen de oorzaak, waardoor de registers te weinig druk kregen.

Restauratie zal wellicht in het jaar 2001 plaats kunnen vinden.

BÄTZ-ORGEL

Het instrument werd in 1777 gebouwd door Gideon Thomas te Utrecht. Het was bedoeld als huisorgel. Het orgel heeft een eenvoudig drieledig front. In de bovenkas, achter het front, bevinden zich de windlade en de pijpen. In de onderkas zijn het klavier en de registerknoppen aangebracht. Binnenin bevinden zich het mechaniek en de blaasbalg. De imitatie wortelnoten beschildering is tijdens de restauratie ontdekt en daarna hersteld. Het ornament bij de bovineinden van de pijpen is van metaal. Volgens orgelkenner Jan Jongepier past op dit orgel het predikaat 'kampioen zwerver' onder de orgels. Vóór de plaatsing in de raadzaal van het voormalige stadhuis kende het orgel zeker zes eerdere onderkomens. Wanneer het een plaats krijgt in de kerk te Beverwijk wordt het door Johann M.W. Bätz voorzien van een 'orgelfront.' Na een aantal omzwervingen werd het instrument in 1964 door de Hervormde Gemeente in Purmerend aangekocht. Tot 1976 fungeerde het orgel in de Koepelkerk niet alleen als koororgel, maar speelde het ook een belangrijke rol in concertseries. Na verkoop van de Koepelkerk werd de Gemeente Purmerend eigenaar. Na twee jaar in de gereformeerde Singelkerk in Purmerend te hebben gestaan, kreeg het orgel z'n definitieve standplaats in de trouwzaal van het oude stadhuis op de Kaasmarkt.

SLOT

De vraag die zich opdringt bij de herplaatsing van het Garrelorgel in de Nicolaaskerk, is in hoeverre klank en uiterlijk hebben geleden onder de talloze ingrepen. Er zullen onderhand weinig Purmerenders zijn die de klanken van het Garrelorgel 'live' hebben kunnen beluisteren. Sinds 1976 ligt het in stukken opgeslagen in Assendelft en vooralsnog zijn de benodigde gelden niet toereikend. Maar, er zit muziek in: de Stichting Restauratie Garrelorgel is sinds 1999 eigenares en is druk doende met allerlei acties om het instrument onder de aandacht te brengen.

Trouwens - om op de klanken van het orgel terug te komen - ook de orgelbouwer zelf zou thans moeite gehad hebben het klankbeeld van zijn instrument te herkennen. Volgens deskundigen heeft dit na de vele revisies en aanpassingen een ingrijpende wijziging ondergaan. Ook aan het uiterlijk zou de bouwer weinig meer herkennen. Bij een schoonmaakbeurt in 1770 is er nog sprake van een 'Turkse tent met gordijnen', een soort stofkap ter bescherming van het pijpwerk. Van de zestien wapenschilden, die Daniël Stapper in voornoemd jaar moest ophelderen, is er nog maar één overgebleven: het oude stads-wapen van Purmerend, gedragen door twee leeuwen.

Alle uitgaven en lotgevallen van het orgel overziende, kunnen we stellen dat onze voorouders er een eer in stelden een mooi orgel te laten bouwen en te onderhouden. Dit voorbeeld zou tot navolging moeten strekken.

Jack Otsen

De tekst van dit zaalblad kwam tot stand door onderzoek in het Streekarchief Waterland. Verder werd dankbaar gebruik gemaakt van de volgende studies:

Ber de Lange, R.K. Kerken in de binnenstad van Purmerend (1980)

Jan Jongepier, Het Gideon Bätz-orgel Purmerend (1980)

Jan Jongepier, Rapport Restauratie Garrelorgel Purmerend (1977)